Dobromir Dziewulak

Edukacja prawna w szkolnictwie podstawowym i średnim w Polsce, wybranych państwach Unii Europejskiej oraz w Serbii i Wielkiej Brytanii¹

Legal education in primary and secondary education stages in Poland, selected Member States of the European Union, as well as in Serbia and in the United Kingdom

A legal education program, as a general rule, is implemented in the educational systems of all European countries analysed in this article. Most often, however, as it is in Poland, it is not a separate school course, but legal topics are integrated with various school subjects. If a separate school subject called "Legal education" appears in school curricula, it is most often taught in general education schools as an optional course or in vocational and technical secondary schools - as a course supplementing the knowledge of the future graduate about the legal aspects of the profession taught.

Keywords: education, school system, European Union

Program edukacji prawnej co do zasady realizowany jest we wszystkich analizowanych w niniejszym artykule systemach oświatowych państw europejskich. Najczęściej jednak, tak jak w Polsce, nie jest to oddzielny przedmiot nauczania, a treści z dziedziny prawa zintegrowane są z różnymi przedmiotami. Jeżeli w szkolnych programach nauczania pojawia się oddzielny przedmiot o nazwie „edukacja prawna”, to najczęściej jest realizowany w szkołach ogólnokształcących, jako przedmiot fakultatywny lub w szkołach średnich zawodowych i technicznych, jako przedmiot uzupełniający wiedzę przyszłego absolwenta o prawnych aspektach nauczanego zawodu.

Słowa kluczowe: edukacja, szkolnictwo, Unia Europejska

Doktor nauk humanistycznych, adiunkt ■
Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny, Katedra Dydaktyki i Pedagogiki,
WARSZAWA, POLSKA ■
dobromir.dziewulak@uw.edu.pl ■ <https://orcid.org/0000-0002-7974-8024>

Wstęp

Pojęcie edukacji prawnej używane jest w literaturze przedmiotu dla określenia działalności edukacyjnej umożliwiającej przekazanie społeczeństwu podstawo-

¹ Informacja na temat edukacji prawnej dzieci i młodzieży w szkolnictwie podstawowym i średnim w wybranych państwach Unii Europejskiej oraz w Serbii i Wielkiej Brytanii sporządzona 26 maja 2020 r. na zlecenie posła Klubu Parlamentarnego Koalicja Obywatelska – Platforma Obywatelska, Nowoczesna, Inicjatywa Polska, Zieloni; BAS-ZSP-489/20.

wej wiedzy na temat prawa, a w konsekwencji – zwiększenia świadomości prawnej. Celem jest poznanie zasad funkcjonowania prawa i porządku prawnego, kształtowanie świadomości własnych praw oraz wyrobienie nawyku postępowania zgodnie z obowiązującym prawem. Skuteczność edukacji prawnej w dużej mierze zależy od jej powszechności i jakości. Najczęściej zajmują się nią m.in. organizacje pozarządowe, instytucje samorządowe i/lub podmioty rządowe. Wśród podejmowanych działań można wskazać np. prezentowanie treści w internecie, prowadzenie dla obywateli otwartych szkoleń z zakresu prawa, wydawanie ulotek, książek i informatorów, organizowanie dla młodzieży wizyt edukacyjnych w instytucjach administracji rządowej i samorządowej, a także wprowadzanie tematyki prawnej do szkolnych programów nauczania.

Kompetencje kluczowe a edukacja prawna

Postępujące zmiany cywilizacyjne zmuszają do poszukiwania nowych rozwiązań edukacyjnych, umożliwiających jak najlepsze przygotowanie młodych pokoleń do zmieniającego się świata. Edukacja należy w państwach Unii Europejskiej do wyłącznych kompetencji poszczególnych państw członkowskich, co nie wyklucza proponowania i korzystania ze wspólnych inicjatyw, programów oraz różnego rodzaju przedsięwzięć umożliwiających np. ulepszanie procesu kształcenia.

W 2006 r. Parlament Europejski i Rada przyjęły zalecenie w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie². Kompetencje kluczowe zdefiniowano jako połączenie wiedzy, umiejętności i postaw odpowiednich do sytuacji życiowej, społecznej i zawodowej ucznia. Uznano, że w dobie obecnych przemian cywilizacyjnych są one niezbędne do osobistej samorealizacji, bycia aktywnym obywatelem, spójności społecznej i uzyskania szans na zatrudnienie w społeczeństwie wiedzy. Celem określenia katalogu takich kompetencji kluczowych miała być pomoc w dostarczeniu instytucjom edukacyjnym, nauczycielom, pracodawcom oraz osobom uczącym się narzędzia referencyjnego na poziomie europejskim, które mogłoby uaktualnić programy nauczania oraz metody i procesy kształcenia oraz dostosować je do zmieniających się potrzeb absolwentów szkół i uczelni wynikających z oczekiwań współczesnego rynku pracy.

W omawianym dokumencie zaproponowano osiem kompetencji kluczowych: 1) porozumiewanie się w języku ojczystym; 2) porozumiewanie się w językach obcych; 3) kompetencje matematyczne i podstawowe kompetencje naukowo-techniczne; 4) kompetencje informatyczne; 5) umiejętność uczenia się; 6) kompetencje społeczne i obywatelskie; 7) inicjatywność i przedsiębiorczość;

² Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2006/962/WE), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&from=EN>.

oraz 8) świadomość i ekspresja kulturalna. Spośród ośmiu kompetencji kluczowych żadna nie odnosi się wprost do edukacji prawnej, jednakże jej elementy można znaleźć w kompetencji szóstej (kompetencje społeczne i obywatelskie). Kompetencje społeczne i obywatelskie są definiowane jako kompetencje obejmujące pełny zakres zachowań przygotowujących osoby do skutecznego i konstruktywnego uczestnictwa w życiu społecznym i zawodowym, szczególnie w społeczeństwach charakteryzujących się coraz większą różnorodnością. Kompetencje obywatelskie mają być pomocne w przygotowaniu do pełnego i aktywnego uczestnictwa w życiu obywatelskim. Za niezbędną wiedzę, umiejętności i postawy powiązane z tą kompetencją uznano m.in. rozumienie wielokulturowych i społeczno-ekonomicznych wymiarów społeczeństw europejskich, a także wzajemnej interakcji narodowej tożsamości kulturowej i tożsamości europejskiej. Kompetencje obywatelskie powinny opierać się na znajomości pojęć demokracji, sprawiedliwości, równości, obywatelstwa i praw obywatelskich i ich stosowania przez różne instytucje na poziomach lokalnym, regionalnym, krajowym, europejskim i międzynarodowym. Powinny opierać się na poszanowaniu praw człowieka, w tym równości jako podstawy demokracji, oraz zrozumieniu różnic w systemach wartości różnych religii i grup etnicznych.

W konsekwencji nieustannych zmian cywilizacyjnych wpływających na nowe zmieniające się potrzeby rynku pracy Rada w 2018 r. przyjęła kolejne zalecenie w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie³. Wykaz i definicje kompetencji kluczowych zostały nieco zmodyfikowane i uaktualnione. W nowym dokumencie wskazano następujące kompetencje kluczowe: 1) kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji; 2) kompetencje w zakresie wielojęzyczności; 3) kompetencje matematyczne oraz kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych, technologii i inżynierii; 4) kompetencje cyfrowe; 5) kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się; 6) kompetencje obywatelskie; 7) kompetencje w zakresie przedsiębiorczości; 8) kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej. Także i w tym dokumencie żadna z ośmiu kompetencji kluczowych w swojej nazwie nie odnosi się wprost do edukacji prawnej, jednakże, podobnie jak w zaleceniu PE i Rady z 2006 r., jej elementy można znaleźć w kompetencji szóstej. Kompetencje obywatelskie zdefiniowano jako zdolność odpowiedzialnego, obywatelskiego działania opartego na rozumieniu pojęć i struktur społecznych, gospodarczych, prawnych i politycznych, a także wydarzeń globalnych i zrównoważonego rozwoju. Kompetencje obywatelskie mają opierać się na znajomości podstawowych pojęć i zjawisk dotyczących osób, grup, organizacji zawodowych, społeczeństwa, gospodarki i kultury.

³ Zalecenie Rady z 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2018/C 189/01), [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=EN).

Poniżej przedstawiono szczegółowe informacje na temat sposobu realizacji edukacji prawnej w szkolnictwie w Polsce, Austrii, Czechach, Estonii, Finlandii, Francji, Hiszpanii, Niemczech, Serbii, Szwecji, Włoszech i Wielkiej Brytanii⁴.

Polska

W Polsce wśród katalogu obowiązkowych zajęć edukacyjnych ramowy plan nauczania dla publicznych szkół podstawowych i średnich nie przewiduje oddzielnego przedmiotu o tematyce edukacji prawnej. Jednakże problematyka ta realizowana jest w ramach przedmiotu „wiedza o społeczeństwie”. Jest to przedmiot obowiązkowy w klasie 8 szkoły podstawowej, a następnie we wszystkich typach szkół ponadpodstawowych – liceum ogólnokształcącym, technikum, branżowej szkole pierwszego i drugiego stopnia. „Wiedza o społeczeństwie” jest przedmiotem o charakterze interdyscyplinarnym korzystającym z dorobku nauk społecznych, a zwłaszcza z nauk socjologicznych, nauk o polityce i administracji oraz nauk prawnych. Zakres celów i treści kształcenia, w tym szczegółowe treści nauczania z obszaru edukacji prawnej, określa podstawa programowa kształcenia ogólnego dla przedmiotu zatytułowanego „wiedza o społeczeństwie”⁵. W szkole podstawowej przedmiot ten realizowany jest wyłącznie w klasie 8 w wymiarze 2 godz. tygodniowo. Elementy edukacji prawnej zostały włączone do katalogu treści nauczania związanych m.in. z następującymi zagadnieniami:

- prawa człowieka: uczeń wykazuje różnice między prawami a wolnościami człowieka; wymienia prawa i wolności osobiste zawarte w Konstytucji RP; wymienia prawa dzieci i analizuje przepisy konwencji o ochronie praw dziecka; wymienia prawa i wolności polityczne zawarte w Konstytucji RP; wykazuje, że prawa człowieka muszą być chronione; przedstawia przykłady działań organizacji pozarządowych na rzecz ochrony praw człowieka; uzasadnia potrzebę przeciwstawiania się zjawiskom braku tolerancji wobec różnych mniejszości,
- nieletni wobec prawa: uczeń rozpoznaje zachowania związane z przemocą fizyczną i psychiczną, w tym werbalną, wobec siebie i innych; wymienia osoby i instytucje, które należy powiadomić w takich sytuacjach; wyjaśnia, na jakich zasadach nieletni odpowiadają za popełnienie wykroczeń i przestępstw,

⁴ W opracowaniu wykorzystano informacje zawarte w międzynarodowych raportach oświatowych, przede wszystkim w raporcie zatytułowanym *Edukacja obywatelska w szkołach w Europie 2017*. Wykorzystano także materiały dostępne na stronach internetowych ministerstw edukacji i ministerstw sprawiedliwości analizowanych państw oraz na stronach internetowych międzynarodowych organizacji i stowarzyszeń zajmujących się problematyką edukacji prawnej. Dodatkowo wykorzystano materiały uzyskane z międzynarodowej sieci informacji o edukacji w Europie – Eurydice.

⁵ Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Wiedza o społeczeństwie, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/wiedza-o-spolescenstwie.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa-1.pdf>.

- udział obywateli w życiu publicznym – społeczeństwo obywatelskie: uczeń zna cnoty obywatelskie; przedstawia cele i formy działań organizacji pozarządowych aktywnych w społeczności lokalnej i regionie; przedstawia formy wpływania obywateli na decyzje władz samorządowych, przykłady realizacji lokalnych inicjatyw mieszkańców finansowanych z budżetów obywatelskich oraz podejmowanych przez młodzieżowe rady gminy/miasta,
- demokracja w RP: uczeń wymienia podstawowe cechy i funkcje państwa; wyjaśnia, czym zajmuje się władza państwowa; wyjaśnia zasadę przedstawicielstwa; wyjaśnia zasadę pluralizmu politycznego; wyjaśnia zasadę państwa prawa; wyjaśnia zasadę trójpodziału władzy.

W szkole ponadpodstawowej przedmiot „wiedza o społeczeństwie” realizowany jest w klasie 1 i 2 liceum oraz w klasie 4 i 5 technikum w wymiarze 1 godz. tygodniowo. W branżowej szkole pierwszego stopnia – w klasie 3 i w branżowej szkole drugiego stopnia – w klasie 1. Tygodniowy czasowy wymiar zajęć z przedmiotu „wiedza o społeczeństwie” wynosi 1 godz. tygodniowo dla każdego stopnia szkoły branżowej⁶.

Elementy edukacji prawnej zostały włączone do katalogu treści nauczania związanych m.in. z następującymi zagadnieniami⁷:

- prawa człowieka i ich ochrona: uczeń wymienia „zasady ogólne” i katalog praw człowieka zapisane w Konstytucji RP; przedstawia sądowe środki ochrony praw i wolności w RP,
- prawo w RP: uczeń wyjaśnia, czym różnią się normy prawne od innych typów norm; wymienia podstawowe zasady prawa i wyjaśnia konsekwencje ich łamania; przedstawia źródła prawa w RP; rozpoznaje sprawy regulowane przez prawo cywilne, rodzinne, administracyjne i karne; wymienia obowiązujące w RP akty prawne niebędące źródłami prawa i wyjaśnia ich specyfikę (zakres rozszerzony); przedstawia kary i środki karne unormowane w Kodeksie wykroczeń i Kodeksie karnym w RP (zakres rozszerzony); wskazuje specyfikę poszczególnych rodzajów wykroczeń w RP oraz przestępstw (zakres rozszerzony).

Zgodnie z podstawami programowymi dla liceów i techników⁸ przedmiot realizowany jest w zakresie podstawowym i rozszerzonym. W obu przypadkach elementy edukacji prawnej zawarte są m.in. w ramach treści nauczania obejmujących takie obszary tematyczne, jak prawo i system prawny w RP, prawa człowieka i ich ochrona. Podobnie w podstawach programowych dla szkoły branżowej I stopnia elementy edukacji prawnej zawarte są m.in. w treściach nauczania

⁶ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 3 kwietnia 2019 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół, Dz.U. poz. 639, ze zm.

⁷ Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa: liceum ogólnokształcące, technikum oraz branżowa szkoła I i II stopnia. Wiedza o społeczeństwie, <https://www.ore.edu.pl/2018/03/podstawa-programowa-ksztalcenia-ogolnego-dla-liceum-technikum-i-branzowej-szkoly-ii-stopnia/>.

⁸ *Ibidem*.

zatytułowanych „prawo w Rzeczypospolitej Polskiej”. Natomiast dla szkoły branżowej II stopnia podstawy programowe wskazują na kontynuację pogłębiania wymienionych wyżej zagadnień, w wyniku czego uczniowie powinni nabyć świadomość możliwości korzystania ze swoich praw.

Ze względu na charakter interdyscyplinarny przedmiotu „kształcenie w zakresie wiedzy o społeczeństwie” nie skupia się w nim wyłącznie na aspektach prawnych. Celem nauczania przedmiotu jest rozwijanie aktywności społecznej ucznia, zaangażowania w sprawy wspólnot, których jest członkiem, rozwijanie odpowiedzialności wobec innych, kształtowanie zdolności do planowania własnego rozwoju oraz świadomości i umiejętności korzystania ze swoich praw.

Austria

Na poziomie szkoły podstawowej i szkoły średniej pierwszego stopnia nie jest przewidziany oddzielny przedmiot poświęcony prawu. Tematyka prawna jest zintegrowana z zagadnieniami omawianymi podczas realizacji przedmiotów takich jak edukacja obywatelska, nauka o społeczeństwie czy historia. Oddzielne przedmioty posiadające w nazwie „prawo” (*Recht*) to – „ekonomia i prawo” (*Wirtschaft und Recht*) lub „polityka i prawo” (*Politik und Recht*) – realizowane są dopiero na poziomie szkoły średniej drugiego stopnia, ale tylko w szkołach średnich techniczno-zawodowych o profilu administracja, zarządzanie, rolnictwo i leśnictwo⁹.

Przedmioty znajdują się w programie nauczania w 4 klasie szkoły średniej drugiego stopnia (wiek uczniów 17/18 lat). Przedmiot realizowany jest przez cały rok szkolny w wymiarze 3 godz. tygodniowo, przy tygodniowym wymiarze wynoszącym dla wszystkich przedmiotów 28 godz.

Celem przedmiotu jest wyrobienie w uczniach nawyków związanych z:

- umiejętnością korzystania z legalnych źródeł informacji przy użyciu nowoczesnych baz danych,
- umiejętnością aktualizowania, rozszerzania i stosowania wiedzy na temat Austrii i świata,
- rozumieniem współczesnych tendencji społecznych wraz z krytycznym podejściem do konsumpcjonizmu,
- rozumieniem własnej podmiotowości obywatelskiej, zwłaszcza w obszarze Unii Europejskiej, zarówno w sektorze publicznym, jak i prywatnym,
- zdobyciem podstaw wiedzy prawniczej umożliwiającej podejmowanie niezależnych działań w ramach prostego postępowania prawnego,
- umiejętnością komunikowania się z ekspertami z dziedzin prawnych i ekonomicznych¹⁰.

⁹ Curriculum for the secondary college of business administration, <https://www.abc.berufsbildendeschulen.at/download/1273/Lehrplan-HAK-VO-2004e.pdf>.

¹⁰ <https://www.bildungsstandards.berufsbildendeschulen.at/sites/default/files/broschuere/BBS-Bildungsstandards-Broschuere-Wirtschaft-und-Recht-BHS.pdf>.

Zakres programu przedmiotów z elementami prawa obejmuje następujące obszary tematyczne:

- system prawny i organizacje międzynarodowe: prawa i wolności obywatelskie, funkcje najważniejszych organizacji międzynarodowych i systemy bezpieczeństwa zbiorowego,
- prawo europejskie: podstawowe struktury UE, zasady prawa UE i jego egzekwowanie, bezpieczeństwo zbiorowe w Europie,
- prawo austriackie: podstawowe pojęcia prawne i polityczne, rola jednostki w środowisku politycznym i prawnym; partie i ideologie, partnerzy społeczni,
- podstawowe struktury państwa: zasady austriackiej konstytucji; ustawodawstwo na szczeblu federalnym i landowym; administracja na szczeblu federalnym i landowym; samorząd; kontrola władzy wykonawczej; sądownictwo,
- stosowanie prawa w życiu codziennym: podstawy prawa cywilnego i rodzinnego; prawo spadkowe; prawo własności; zasady zawierania umów i ich egzekwowania; problemy z umowami i sposoby zabezpieczenia umów; prawo odszkodowawcze; właściciel mieszkania i prawo najmu; prawo ochrony konsumentów; prawo handlu elektronicznego; prawo karne; przestępstwa gospodarcze,
- egzekwowanie prawa: postępowanie administracyjne, postępowanie karne; poręczenie; postępowanie upadłościowe,
- podstawy prawa pracy oraz prawa autorskiego,
- prawo pracy: prawa i obowiązki związane ze stosunkiem pracy, funkcje przedstawiciela pracownika, rozwiązanie stosunku pracy, najważniejsze przepisy dotyczące ochrony pracowników.

Program przewiduje także realizację zadań praktycznych, do których zaliczono:

- zbieranie informacji prawnej i jej krytyczna ocena,
- korzystanie z systemów informacji prawnej i ofert administracji elektronicznej dostarczanych przez instytucje landowe i międzynarodowe,
- pobieranie formularzy, wniosków, petycji,
- korzystanie z internetowego rejestru nieruchomości i rejestru handlowego,
- nawiązanie kontaktu z firmą szkoleniową i uczestnictwo w szkoleniu o charakterze prawnym,
- aplikowanie o swój podpis elektroniczny,
- wykonanie korespondencji w sprawach przyjęcia lub odwołania się od decyzji administracyjnych (mandat, grzywna itp.).

Czechy

W systemie szkolnym Czech na poziomie szkoły podstawowej oraz średniej pierwszego i drugiego stopnia nie ma osobnego przedmiotu dotyczącego edukacji prawnej. Jedynie w nielicznych profilowanych programach szkół średnich technicznych i zawodowych (np. administracja przedsiębiorstw, finanse i rachunkowość, zarządzanie nieruchomościami) występuje przedmiot związany z tematyką edukacji prawnej.

W szkole podstawowej, w klasach 1–5, elementy prawa znajdują się w zintegrowanym programie przedmiotu „człowiek i jego świat” (*Člověk a jeho svět*)¹¹. Przedmiot realizowany jest w wymiarze 2 godz. tygodniowo.

Zagadnienia prawne zawarte w programie ramowym tego przedmiotu obejmują następującą tematykę: podstawowe prawa człowieka, prawa dziecka, prawa i obowiązki uczniów, własność prywatna, własność intelektualna¹².

Uczeń, kończąc klasę 5 szkoły podstawowej, powinien umieć:

- identyfikować bliskie relacje pokrewieństwa w rodzinie, role członków rodziny i relacje między nimi,
- rozpoznawać zawody i ich wytwory,
- być tolerancyjnym wobec naturalnych różnic charakteryzujących jego samego, jego kolegów,
- identyfikować podstawowe różnice między jednostkami, bronić swoich opinii podczas określonych działań lub przyznać się do popełnionego błędu, uzgodnić z kolegami z klasy wspólną procedurę i rozwiązanie problemu,
- wskazać problemy w swoim bezpośrednim środowisku społecznym i przyrodniczym oraz zaproponować możliwe sposoby poprawy.

Na poziomie szkoły średniej pierwszego stopnia, w klasach 6–9, elementy edukacji prawnej nadal realizowane są w ramach przedmiotu „człowiek i jego świat”. Przedmiot realizowany jest zazwyczaj w wymiarze 1 godz. tygodniowo¹³.

Zagadnienia prawne zawarte w tym programie to:

- obywatelstwo, konstytucja Republiki Czeskiej, podział władzy, organy i instytucje państwa, administracja centralna, władze lokalne, zasady demokracji, pluralizm polityczny, dialog społeczny i ich znaczenie; znaczenie i formy wyborów do zgromadzeń przedstawicielskich; naruszanie praw człowieka, zastraszanie, dyskryminacja,
- system prawny Republiki Czeskiej, znaczenie i funkcje systemu prawa; organy ochrony prawnej obywateli, system sądowy; norma prawna, regulacja, publikacja przepisów prawnych.

Uczeń, kończąc klasę 9 szkoły średniej, powinien umieć:

- rozróżniać zadania poszczególnych elementów władzy państwowej w Republice Czeskiej oraz ich organów i instytucji,
- wyjaśnić zalety demokratycznego systemu zarządzania państwem w codziennym życiu obywateli,
- wyjaśnić sens wyborów do zgromadzeń lokalnych i ogólnych w krajach demokratycznych i podać przykłady wpływu wyborów na codzienne życie obywateli,

¹¹ Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání, <https://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/ucebni-dokumenty>.

¹² *Ibidem*,

¹³ *Ibidem*.

- szanować prawo, umieć zapoznać się ze zrozumieniem z prostymi aktami prawnymi i rozumieć konsekwencje ich stosowania,
- rozpoznać zachowanie niezgodne z prawem, odróżnić wykroczenie od przestępstwa i podać ich przykłady.

Na poziomie szkoły średniej drugiego stopnia o profilu ogólnokształcącym edukacja prawna realizowana jest w ramach obowiązkowego przedmiotu „edukacja obywatelska i podstawy nauk społecznych” (*Občanská výchova a základy společenských věd*)¹⁴.

Program przedmiotu przewiduje omówienie następujących zagadnień:

- prawo i wymiar sprawiedliwości: cel i przedmiot prawa, etyka i prawo,
- prawo w życiu codziennym: osobowość prawna, zdolność prawna,
- zbiór przepisów prawa Republiki Czeskiej: system prawny, rodzaje norm prawnych; umowy oraz ich znaczenie i treść,
- instytucje ochrony prawnej: funkcje i obowiązki, zawody prawnicze; cel i przebieg postępowania cywilnego; organy uczestniczące w postępowaniu karnym, ich obowiązki; system doradztwa prawnego, działalność i obowiązki poradni obywatelskich.

Po ukończeniu przedmiotu „podstawy nauk obywatelskich i nauk społecznych” uczeń powinien umieć¹⁵:

- wyjaśnić, jaka jest różnica między normami moralnymi a normami prawnymi, wyjaśnić cel sankcji w przypadku naruszenia norm prawnych,
- wymienić organy państwowe wydające przepisy prawne oraz znać sposób ich publikacji,
- rozróżniać osoby fizyczne i prawne oraz podać odpowiednie przykłady,
- określić warunki nawiązania i zerwania stosunków prawnych (własność, zatrudnienie, małżeństwo),
- wskazać na konkretnych przykładach możliwe konsekwencje niezajomości warunków umowy,
- wskazać sprawy rozstrzygane w postępowaniu cywilnym oraz karnym,
- odróżnić przestępstwo od wykroczenia oraz zdefiniować warunki odpowiedzialności karnej obywateli,
- wyjaśnić zakres działalności organów i instytucji ochrony prawnej,
- przestrzegać w swoim życiu obowiązującego prawa.

Estonia

W systemie szkolnym Estonii na poziomie jednolitej 9-klasowej szkoły podstawowej, która organizacyjnie połączona jest ze szkołą średnią pierwszego stopnia, nie jest przewidziany oddzielny przedmiot dotyczący edukacji prawnej. Jednakże ele-

¹⁴ Občanská výchova a základy společenských věd, <https://www.sgo.cz/predmety/obcanska-vychova-a-zaklady-spolecenskych-ved>.

¹⁵ *Ibidem*,

menty problematyki prawnej zostały umieszczone w programie przedmiotu „wychowanie obywatelskie” (*Kodanikuharidus*)¹⁶, który przede wszystkim realizowany jest w klasach 7–9 w wymiarze 2 godz. lekcyjnych tygodniowo¹⁷. Zgodnie z efektami kształcenia uczniów po ukończeniu szkoły podstawowej powinien znać pojęcia i zagadnienia prawa nieletnich, znać możliwości egzekwowania swoich praw, wiedzieć, jak znaleźć akty prawne w krajowej bazie danych, rozumieć konieczność przestrzegania prawa i mieć świadomość konsekwencji ich nieprzestrzegania.

W programach 3-klasowej szkoły średniej drugiego stopnia zagadnienia prawne rozmieszczone zostały w różnych przedmiotach z dziedzin humanistyczno-społecznych (literatura, historia, nauka o społeczeństwie). Omawiane zagadnienia prawne koncentrują się na prawach człowieka, obowiązkach obywatelskich, przepisach prawa międzynarodowego i krajowego, prawach własności intelektualnej, prawach konsumenta.

Dla uczniów szczególnie zainteresowanych problematyką prawną krajowy program nauczania proponuje nieobowiązkowy przedmiot „system prawny” (*Õigussuhe*)¹⁸. Przedmiot przeznaczony jest dla szkoły średniej drugiego stopnia w wieku 16–19 lat, ma charakter fakultatywnego kursu w wymiarze 35 godz. i może być realizowany w pierwszej, drugiej lub trzeciej klasie szkoły średniej. Program przedmiotu nie jest określony przez centralne władze oświatowe i całkowicie zależy od koncepcji nauczyciela oraz profilu szkoły, w której jest realizowany. Zazwyczaj jest to kurs zorientowany na przybliżenie uczniom problematyki studiów i zawodów prawniczych oraz możliwości podejmowania pracy w tym zawodzie. Kurs może obejmować analizę wybranego studium przypadku lub prowadzenie dyskusji na temat istotnych problemów społecznych w kontekście aspektów prawnych.

Finlandia

Kształcenie w szkole podstawowej połączonej ze szkołą średnią pierwszego stopnia jest obowiązkowe, trwa 9 lat i obejmuje uczniów w wieku od 7 do 16 roku życia. Organizacyjnie i programowo szkoła podstawowa podzielona jest na dwa segmenty edukacyjne: klasy 1–6 oraz klasy 7–9. W programie jednolitej 9-klasowej szkoły podstawowej nie jest przewidziany oddzielny przedmiot dotyczący edukacji prawnej. Jednakże elementy tej problematyki, jak demokracja, prawa człowieka i integracja, zostały częściowo włączone do programu przedmiotów: „historia z nauką o społeczeństwie” (*Yhteiskunnan historia ja tiede*) oraz „etyka” (*Etiikka*)¹⁹. Ponadto, w zależności od potrzeb i zainteresowań uczniów, szko-

¹⁶ Kodanikuhariduse programm, <http://www.minuriik.ee/>.

¹⁷ <http://www.minuriik.ee/>.

¹⁸ Ogólnokrajowy program nauczania dla szkół średnich (*Gümnaasiumi riiklik õppekava, RT I, 14.01.2011, 2*), <https://www.riigiteataja.ee/akt/120092011002?leiaKehtiv>.

¹⁹ Perusopetuslaki 628/1998, <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1998/19980628>.

ła może zaproponować przedmioty fakultatywne, których zakres tematyczny leży w kompetencjach nauczyciela – może to być np. edukacja prawna. Należy zwrócić uwagę, że w fińskim szkolnictwie każdy nauczyciel szkoły podstawowej i średniej oprócz swojej kierunkowej dyscypliny jest także nauczycielem zagadnień z obszaru demokracji i praw człowieka²⁰.

Programy nauczania poszczególnych przedmiotów, w tym przedmiotów do wyboru, bazują na pobudzeniu aktywności i samodzielności uczniów. Mocno akcentują i zachęcają nauczycieli do łączenia przedmiotów z różnych dziedzin i prowadzenia zajęć o charakterze interdyscyplinarnym. Program nauczania zakłada, że co roku każda szkoła podstawowa powinna określić co najmniej jeden ważny temat dla uczniów lub społeczności lokalnej. Temat ten ma stać się dla całej społeczności uczniowskiej i nauczycielskiej wiodącym zagadnieniem realizowanym w całorocznej działalności dydaktycznej, wychowawczej i obywatelskiej placówki szkolnej. Może być to np. problematyka zanieczyszczenia środowiska, samotność osób starszych, zdrowe żywienie, uczciwość obywatelska lub respektowanie prawa. Wybrany temat powinien stać się podstawowy motywem uczniowskich projektów realizowanych podczas interdyscyplinarnych lekcji lub może być wykorzystany do działalności pozalekcyjnej. Narzędzia dydaktyczne dobierane są w taki sposób, aby uwzględniały charakter przedmiotu i cele projektu, jednocześnie wspierając umiejętności uczniów w zakresie uczenia się, myślenia oraz rozwiązywania problemów podczas pracy zespołowej.

W Finlandii w ramach szkolnictwa średniego rozróżniamy szkołę średnią ogólnokształcącą – liceum²¹ oraz szkołę średnią zawodową²². Obowiązujące w nich programy nauczania dzielą się na dwie grupy: ramowe zagadnienia obowiązkowe i przedmioty fakultatywne. W obowiązkowych ramowych programach obu typów szkół nie ma przedmiotu o nazwie „edukacja prawna”, ale taki przedmiot może znaleźć się, choć nie musi, wśród przedmiotów fakultatywnych. Przedmioty fakultatywne są ważnym komplementarnym elementem całego programu, gdyż to sami uczniowie wybierają zagadnienia i moduły przedmiotowe, którymi są zainteresowani, konstruując w każdym semestrze własny plan zajęć.

Francja

W systemie szkolnym Francji na poziomie szkoły podstawowej i szkoły średniej pierwszego stopnia nie jest przewidziany oddzielny przedmiot poświęcony edukacji prawnej. Na tych poziomach edukacyjnych tematyka dotycząca prawa zintegrowana jest z zagadnieniami omawianymi podczas realizacji obowiązkowego przedmiotu „kształcenie moralne i obywatelskie” (*Enseignement moral et civique*,

²⁰ <https://www.oph.fi/fi/koulutus-ja-tutkinnot/perusopetus/historia-ja-yhteiskunta-noppi-perusopetuksessa>.

²¹ <https://opintopolku.fi/wp/lukio-2/>.

²² <https://minedu.fi/ammattilinen-koulutus>.

EMC)²³. Jednym z trzech głównych celów tego przedmiotu – obok poszanowania innych oraz zrozumienia i akceptacji wartości Republiki – jest zbudowanie kultury obywatelskiej uczniów, której podstawą ma być świadomość prawna i prawo, które według założeń programowych przedmiotu stanowi fundament demokracji. Wśród zagadnień prawnych przewidzianych w programie EMC znalazły się m.in. następujące obszary tematyczne: prawa człowieka i obywatela; równość kobiet i mężczyzn; prawa ucznia; mechanizmy równości wobec prawa; prawo do wolności wypowiedzi i wyznania; zasady codziennego życia regulowane przez prawo; egzekwowanie prawa; ochrona prawna osób dyskryminowanych.

Oddzielny przedmiot o charakterze edukacji prawnej realizowany jest na poziomie szkoły średniej drugiego stopnia. Oferowany jest uczniom ostatniej klasy (maturalnej) w liceach ogólnokształcących (3 godz. tygodniowo) i liceach technicznych (4 godz. tygodniowo). Nosi nazwę „prawo i najważniejsze wyzwania współczesnego świata” (*Droit et grands enjeux du monde contemporain*, DGEMC)²⁴. W liceach ogólnokształcących – wyłącznie w klasach o profilu humanistycznym – występuje jako fakultet, a w liceach technicznych – o ściśle określonym profilu zarządzanie, nauka i technologie – umieszczony jest w programie jako przedmiot obowiązkowy.

W liceach ogólnokształcących humanistycznych celem przedmiotu jest podniesienie świadomości uczniów na temat prawa oraz poszerzenie ich wiedzy na temat dalszej ścieżki kształcenia w zakresie podjęcia ewentualnych studiów z dziedziny prawa, politologii, stosunków międzynarodowych czy administracji publicznej.

W liceach technicznych o profilu „zarządzanie, nauka i technologie” celem przedmiotu jest uzupełnienie zagadnień z ekonomii, logistyki i zarządzania o segment przybliżający wiedzę absolwenta na temat prawnych aspektów całokształtu działalności gospodarczej. Podczas realizacji programu szczególną uwagę zwraca się na następujące zagadnienia: prawa pracodawcy, pracownika, konsumenta; rola umowy; odpowiedzialność cywilna; prowadzenie działalności gospodarczej.

Zgodnie z ogólnymi wytycznymi Ministerstwa Edukacji zawartymi w dokumencie *Éduscol*²⁵, program DGEMC obejmuje zestaw 22 tematów, które mają umożliwić uczniom poznanie różnych obszarów prawa, np. prawo publiczne, prawo prywatne, prawo międzynarodowe. Są one omawiane i dyskutowane z uczniami w kontekście wybranych zagadnień, np. orzecznictwo, odpowiedzialność, przedsiębiorstwo, seks i prawo, ewolucja rodziny, życie–ciało–zdrowie, globalne zarządzanie, stosunki międzynarodowe, prawo UE.

²³ <https://eduscol.education.fr/cid92405/l-emc-dans-classe-dans-ecole-dans-etablissement.html>.

²⁴ <https://eduscol.education.fr/cid59321/presentation.html#lien0>.

²⁵ <https://eduscol.education.fr/cid59321/droit-et-grands-enjeux-du-monde-contemporain.html>.

Zaliczenie przedmiotu polega na prezentacji i obronie przez ucznia przygotowanego w ciągu całego roku szkolnego projektu o tematyce związanej z prawem. Oceniane są wiedza i umiejętności ucznia w zakresie: dziedzin prawa, umiejętności wyodrębnienia głównych problemów i proponowania rozwiązań oraz stosowania poprawnego słownictwa. Ocena wlicza się do średniej oceny świadectwa maturalnego.

Hiszpania

W systemie szkolnym Hiszpanii ani na poziomie szkoły podstawowej, ani średniej pierwszego i drugiego stopnia nie występuje oddzielny przedmiot poświęcony edukacji prawnej. Elementy szeroko rozumianej problematyki prawnej, takie jak demokracja, prawa człowieka, konstytucja, sądownictwo itp., realizowane są w ramach przedmiotów z obszarów humanistyczno-społecznych, np. „Wychowanie społeczno-obywatelskie”. Należy zwrócić uwagę, że specyfiką hiszpańskiego systemu oświatowego jest ustawowa samodzielność programowa szkolnictwa 17 wspólnot autonomicznych. Umożliwia ona – obok zestawu przedmiotów obowiązkowych wspólnych dla szkolnictwa w całej Hiszpanii – wprowadzenie do programów nauczania wspólnot autonomicznych szerokiej oferty przedmiotów fakultatywnych dostosowanych do regionalnych potrzeb, ale także do indywidualnych zainteresowań i zdolności uczniów. Decyzja dotycząca tematyki i programu fakultetów pozostaje w gestii poszczególnych szkół. Każda placówka szkolna może zaproponować w swojej ofercie programowej fakultet dotyczący edukacji prawnej.

W szkolnictwie średnim pierwszego stopnia za najbliższy problematyce edukacji prawnej można uznać przedmiot fakultatywny „wprowadzenie do przedsiębiorczości i działalności gospodarczej” realizowany w ramach ścieżki średniego kształcenia zawodowego²⁶. Przedmiot skierowany jest do uczniów w wieku 15 lat będących w ostatniej klasie obowiązkowej szkoły średniej pierwszego stopnia, którzy decydują się na dalsze kształcenie zawodowe. Celem przedmiotu jest przybliżenie uczniom ustawodawstwa związanego z szeroko rozumianą przedsiębiorczością oraz przygotowanie do rozumienia i radzenia sobie w przyszłej pracy z podstawowymi przepisami.

Przedmiot realizowany jest w wymiarze 3 godz. tygodniowo. Oprócz zagadnień związanych z zarządzaniem i ekonomią program obejmuje także zagadnienia z następujących dziedzin:

- prawo pracy: prawa i obowiązki wynikające ze stosunku pracy, umowa o pracę, umowy zbiorowe,

²⁶ Real Decreto 1105/2014, de 26 de diciembre, por el que se establece el currículo básico de la Educación Secundaria Obligatoria y del Bachillerato. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte „BOE” núm. 3, de 3 de enero de 2015 Referencia: BOE-A-2015-37, <https://www.boe.es/buscar/pdf/2015/BOE-A-2015-37-consolidado.pdf>.

- bezpieczeństwo: system ubezpieczeń społecznych, system świadczeń pracowniczych, bezrobocie, ochrona pracowników,
- podstawa prawna przedsiębiorstw: status przedsiębiorstw, struktura prawna organizacji firmy, podatki i kalendarz fiskalny przedsiębiorstwa.

Niemcy

W Niemczech za organizację ustrojów szkolnych oraz programy nauczania odpowiadają władze oświatowe poszczególnych krajów związkowych (landów)²⁷. W związku z tym programy nauczania mogą znacznie różnić się w poszczególnych landach swym zakresem tematycznym i wymiarem czasowym. W systemie szkolnym Niemiec ani na poziomie szkoły podstawowej, ani szkoły średniej pierwszego stopnia nie jest przewidziany oddzielny przedmiot poświęcony prawu. Problematyka związana z szeroko pojętym prawem najczęściej zintegrowana jest z zagadnieniami omawianymi podczas realizacji przedmiotów takich jak „edukacja obywatelska”, „nauka o społeczeństwie” czy „historia”.

W szkolnictwie średnim drugiego stopnia również brak jest przedmiotu o nazwie „edukacja prawna”, jednakże w szkołach średnich o profilu zawodowym tam, gdzie to może okazać się przydatne lub konieczne, często wprowadza się przedmiot, który umożliwia zapoznanie ucznia z aspektami prawnymi konkretnego zawodu, do wykonywania którego przygotowuje szkoła.

Serbia

W systemie szkolnym Serbii ani na poziomie jednolitej 8-klasowej szkoły podstawowej, która organizacyjnie połączona jest ze szkołą średnią pierwszego stopnia, ani 4-letniej szkoły średniej nie jest przewidziany oddzielny przedmiot dotyczący edukacji prawnej. Co do zasady zagadnienia edukacji prawnej są realizowane w formie międzyprzedmiotowej²⁸. Głównym celem takiej interdyscyplinarności jest wyrobienie i utrwalenie w świadomości uczniów poczucia odpowiedzialności społecznej poprzez ich aktywność i świadomość obywatelską realizowaną w życiu klasy, szkoły, a także w środowisku lokalnym.

Ponadto elementy edukacji prawnej znajdują się w programie edukacji obywatelskiej (*грађанско васпитање*)²⁹ realizowanej w szkole podstawowej i średniej. Można je także znaleźć w szkolnictwie średnim w programach szkolnych dwóch przedmiotów: „socjologia z elementami praw obywatelskich” (*Социологија са елементима грађанских права*)³⁰ – dla średnich szkół zawodowych oraz „kon-

²⁷ Bundesministerium für Bildung und Forschung, <https://www.bmbf.de/>.

²⁸ Основно образовање, https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/PAO/Pages/Osnovno_obrazovanje.aspx.

²⁹ <https://www.gradjanske.org/wp-content/uploads/2014/11/050-Gra%C4%91ansko-vaspitanj-VII-OS.pdf>.

³⁰ http://srednjaskolabrus.edu.rs/pdf77356/skolski_program_2016202077356.pdf.

stytucja i prawa obywatelskie” (*Устав и граѓанска права*) – dla szkół średnich ogólnokształcących)³¹.

Program przedmiotu „socjologia z elementami praw obywatelskich” obejmuje następujące obszary tematyczne: 1) struktura i organizacja społeczeństwa; 2) państwo i polityka; 3) konstytucja i państwo prawa; 4) prawa człowieka i wolności obywatelskie; 5) kultura i społeczeństwo; 6) zmiany społeczne i rozwój społeczeństwa. Przedmiot jest obowiązkowy i realizowany w wymiarze 1 lub 2 godz. tygodniowo we wszystkich klasach szkoły średniej zawodowej.

Wytyczne programowe przedmiotu „konstytucja i prawa obywatelskie” obejmują następujące zagadnienia: 1) konstytucja i państwo prawa; 2) demokracja i jej mechanizmy; 3) prawa człowieka i wolności obywatelskie; 4) tworzenie prawa oraz administracja centralna i lokalna. Jedna godzina nauki tygodniowo poświęcona jest temu tematowi we wszystkich typach szkół podstawowych. Przedmiot jest obowiązkowy i realizowany również w wymiarze 1 godz. tygodniowo we wszystkich klasach szkoły średniej ogólnokształcącej.

Szwecja

W Szwecji kształcenie w 9-letniej szkole podstawowej połączonej ze szkołą średnią pierwszego stopnia obejmuje uczniów w wieku od 7. do 16. roku życia. Szkoła średnia drugiego stopnia trwa 3 lata i przeznaczona jest dla uczniów w wieku od 16. do 19. roku życia. W programach szkoły podstawowej nie jest przewidziany oddzielny przedmiot o nazwie „edukacja prawna”. Jednakże elementy zagadnień prawnych mogą być realizowane w ramach przedmiotów o charakterze społeczno-humanistycznym. W programach szkoły średniej drugiego stopnia, której program oferuje wiele fakultatywnych obszarów tematycznych, uczniowie mogą wybrać ścieżkę edukacyjną z dziedziny prawa.

W szkole podstawowej, w której dominuje kształcenie o charakterze interdyscyplinarnym, najczęściej są to zagadnienia wychowania obywatelskiego omawiane w ramach tematów z języka ojczystego, historii lub podczas realizacji projektów edukacyjnych na rzecz szkoły lub środowiska lokalnego. W programie klas 1–3 szkoły podstawowej uczniowie poznają m.in. normy i zasady życia w środowisku szkolnym, zasady i konsekwencje dobrego i złego zachowania, podstawowe zasady ruchu drogowego, podstawowe prawa człowieka i prawa dziecka. Program klas 4–6 szkoły podstawowej obejmuje m.in. zagadnienia dotyczące praw mniejszości, funkcji sądownictwa, działalności organizacji samorządowych i społecznych. Natomiast w klasach 7–9 szkoły podstawowej elementy prawne pojawiają przy omawianiu zagadnień związanych m.in. z zagrożeniem

³¹ Standardy i wymagania przedmiotowe dla szkolnictwa średniego (*Стандарди опитих меѓупредметних компетенција за крај средњег образовања*), https://ceo.edu.rs/wp-content/uploads/obrazovni_standardi/Opsti_standardi_postignuca/MEDJUPREDMETNE%20KOMPETENCIJE.pdf.

przestępczością internetową, pomówieniami, bezpodstawnymi oskarżeniami, z dyskryminacją, prawami i swobodami obywatelskimi³².

Zgodnie z założeniami szwedzkiego Ministerstwa Edukacji celem nieobowiązkowej szkoły średniej jest przygotowanie uczniów w wieku 16–19 lat do podjęcia aktywności zawodowej na rynku pracy lub kontynuowania nauki na wyższych szczeblach edukacji. Według opinii władz oświatowych sama szkoła nie jest w stanie przekazać całej wiedzy, której potrzebują uczniowie³³. Natomiast ważne jest, aby stwarzała uczniowi jak najlepsze warunki do ukształtowania odpowiedzialności i samodzielności myślenia. Stąd m.in. takie zorganizowanie procesu edukacyjnego, aby uczniowie mogli dokonywać samodzielnych, odpowiedzialnych wyborów edukacyjnych co do profili, specjalności i ścieżek tematycznych zgodnych z ich zainteresowaniami³⁴. Program szkoły średniej zbudowany jest w taki sposób, aby uczeń mógł świadomie stworzyć swój indywidualny program kształcenia, wykorzystując do tego celu szeroką ofertę przedmiotów do wyboru, proponujących tematykę z różnych dziedzin. Wśród nich znajduje się m.in. przedmiot z dziedziny prawa (*Juridik*), w ramach którego uczniowie mogą realizować trzy oddzielne kursy: prawo i społeczeństwo, prawo gospodarcze, prawo cywilne³⁵.

Celem przedmiotu „prawo” jest zrozumienie szwedzkiego systemu prawnego poprzez możliwość praktycznej analizy rzeczywistych sytuacji i przypadków oraz rozwinięcie w uczniach umiejętności formułowania problemów, analizowania zjawisk, a także wyrobienie umiejętności interpretowania źródeł prawa.

Program kursu „prawo i społeczeństwo” obejmuje następujące zagadnienia:

- szwedzkie prawo konstytucyjne, ze szczególnym uwzględnieniem ochrony praw człowieka i dostępu do informacji publicznej,
- prawo międzynarodowe: prawo UE i międzynarodowa ochrona praw człowieka,
- prawo karne: doktryny prawa karnego, regulacje dotyczące walki z przestępczością, przepisy dotyczące kar,
- prawo proceduralne: przepisy dotyczące szwedzkiego systemu sądowego i procedur prawnych,
- związek między etyką i moralnością w społeczeństwie oraz ustawodawstwem i wykładnią prawa.

Program kursu „prawo gospodarcze” obejmuje następujące zagadnienia:

- prawo spółek i stowarzyszeń: formy prowadzenia działalności,
- umowy w prawie szwedzkim: umowy handlowe i ich skutki prawne,

³² Curriculum for the compulsory school, preschool class and school-age educare (revised 2018), <https://www.skolverket.se/getFile?file=3984>.

³³ <https://www.skolverket.se/>.

³⁴ <https://www.skolverket.se/undervisning/gymnasiesarskolan/laroplan-program-och-amnen-i-gymnasiesarskolan>.

³⁵ <https://www.skolverket.se/download/18.4fc05a3f164131a74181062/1535372298215/Law-swedish-school.pdf>.

- prawo najmu: prawa i obowiązki przedsiębiorstw jako najemców,
 - prawo pracy: prawa i obowiązki pracodawcy wobec pracowników,
 - prawo marketingowe: ustawodawstwo dotyczące marketingu i konkurencji dotyczące działalności gospodarczej,
 - prawo własności intelektualnej: ochrona znaków towarowych, patentów i innych praw autorskich,
 - prawo bankowe (kredytowe): kredyty, niewypłacalność, długi spółki, bankructwo,
 - spory handlowe: różne sposoby rozwiązywania sporów biznesowych.
- Program kursu „prawo cywilne” obejmuje następujące zagadnienia:
- prawo konstytucyjne, prawo karne i prawo procesowe: przegląd szwedzkiego prawa konstytucyjnego i jego związek z prawem UE i prawem międzynarodowym,
 - prawo rodzinne i prawo spadkowe: zasady dotyczące związku partnerskiego i stosunków rodzinnych; spadki, testamenty, podział majątku,
 - prawo umów: sposoby zawierania umów i ich skutki prawne,
 - prawo konsumenckie i prawo sprzedaży: konsument a przedsiębiorstwa, kredyt konsumencki,
 - prawa majątkowe: zasady dotyczące zakupu nieruchomości oraz inne prawa związane z użytkowaniem,
 - prawo pracy: prawa i obowiązki pracownika,
 - prawo ubezpieczeniowe: zasady dotyczące ubezpieczenia.

Wielka Brytania (Anglia)

Struktura organizacyjna systemu szkolnego Wielkiej Brytanii nie jest jednolita. Struktury oświatowe Anglii, Walii, Szkocji i Irlandii Północnej są regulowane odrębnymi przepisami. We wszystkich czterech częściach składowych (*constituent part*) występują inne typy szkół, inne programy, inne modele kształcenia nauczycieli oraz odmienne organizacje pracy szkolnej. Programy nauczania uzależnione są od typu szkoły (publiczne, prywatne) i profilu (ogólnokształcąca, zawodowa). W ramach typu i profilu szkoły dodatkowo wyodrębnione są profilowane ścieżki kształcenia, tak aby każdy uczeń mógł wykorzystać swoje zainteresowania i swój potencjał. W ramach wybranych profili uczeń ma także do wyboru odpowiedni poziom trudności, który odpowiada jego zdolnościom i możliwościom intelektualnym.

W Anglii w szkołach początkowych i średnich elementy edukacji prawnej mogą być realizowane w ramach nieobowiązkowego programu edukacji obywatelskiej (*Citizenship education*)³⁶ lub jako zestaw zagadnień międzyprzedmiotowych, gdzie treści uwzględnione są w dziedzinowych programach nauczania – na ogół związanych z naukami humanistycznymi bądź społecznymi. Edukacja

³⁶ <https://www.teachingcitizenship.org.uk/about-citizenship/citizenship-curriculum>.

prawna może być również realizowana jako odrębny przedmiot przygotowujący do profilowych egzaminów kończących poszczególne klasy (poziomy edukacyjne) szkoły średniej. Programy nauczania układane są przez szkołę przy zapewnieniu dostosowania zakresu tematycznego do wymagań egzaminacyjnych określanych przez władze oświatowe Anglii³⁷.

Uczniowie po 3 i 4 klasie szkoły średniej drugiego stopnia przystępują, odpowiednio, do następujących egzaminów³⁸:

- *AS Level* – egzamin po ukończeniu 3 klasy szkoły średniej drugiego stopnia,
- *A Level* – egzamin końcowy po ukończeniu 4 klasy szkoły średniej drugiego stopnia.

Zakres tematyczny egzaminów z przedmiotów wybranych przez ucznia i dotyczących edukacji prawnej obejmuje m.in.:

- sprawdzenie rozumienia prawa publicznego i prywatnego Anglii i Walii oraz umiejętności ich porównywania,
- wykazanie się umiejętnościami konstruowania wniosków i przedstawiania argumentów prawnych poprzez odniesienie się do postępowania wybranych instytucji prawnych,
- badanie wykładni ustawowej i precedensowej sądów,
- sprawdzenie rozumienia zależności: prawo i społeczeństwo; prawo i moralność; prawo i sprawiedliwość,
- sprawdzenie umiejętności definiowania i interpretowania ze zrozumieniem następujących pojęć: praworządność, stanowienie prawa, tworzenie prawa parlamentarnego, ustawodawstwo delegowane oraz powody zastosowania ustawodawstwa delegowanego, precedens sądowy oraz jego wady i zalety,
- omówienie źródeł prawa UE i jego wpływ na prawo krajowe.

Włochy

W systemie szkolnym Włoch w programach szkół początkowych i średnich pierwszego stopnia elementy edukacji prawnej realizowane są podczas wychowania obywatelskiego i nauki o konstytucji. Przedmiot ten ma charakter interdyscyplinarny, a jego treści są realizowane w trakcie międzyprzedmiotowych projektów dydaktycznych.

Taki model nauczania, od roku szkolnego 2020/2021, ma zostać zastąpiony oddzielnym, obowiązkowym przedmiotem „edukacja obywatelska” (*Educazione civica*)³⁹. Przedmiot przeznaczony będzie dla uczniów szkół początkowych oraz

³⁷ National curriculum in England: citizenship programmes of study, <https://www.gov.uk/government/publications/national-curriculum-in-england-citizenship-programmes-of-study>.

³⁸ <https://www.gov.uk/government/publications/gce-subject-level-conditions-and-requirements-for-law>.

³⁹ Linee guida per l'insegnamento dell'educazione civica, ai sensi dell'articolo 3 della legge 20 agosto 2019, n. 92, <http://www.iccapraiaelimite.edu.it/news/linee-guida-per>

średnich pierwszego i drugiego stopnia. Przewidywany roczny wymiar dydaktyczny ma wynieść 33 godziny lekcyjne.

W szkole podstawowej i średniej pierwszego stopnia przedmiot może być nauczany przez nauczyciela dowolnego przedmiotu. Na poziomie szkoły średniej drugiego stopnia przedmiot ma być nauczany przez nauczycieli, którzy uzyskają specjalne uprawnienia do jego prowadzenia. Mogą nimi być nauczyciele innych przedmiotów, którzy ukończą odpowiednie szkolenia i studia podyplomowe, lub osoby spoza grona pedagogicznego z odpowiednimi uprawnieniami (np. specjaliści z sektora pozarządowego, prywatnego, gospodarczego). Program przedmiotu przeznaczony dla szkół początkowych i średnich pierwszego stopnia będzie obejmował zagadnienia związane m.in. z konstytucją, prawem międzynarodowym, poznaniem mechanizmów funkcjonowania krajowych i unijnych instytucji. W programie przewidziano także edukację na rzecz obywatelstwa cyfrowego wraz z omówieniem problematyki cyberprzemocy i nękania w sieci.

Dla szkół średnich drugiego stopnia przewidziano osobne przedmioty o nazwie „prawo” (*Legge*) lub „prawo i ekonomia” (*Legge ed economia*)⁴⁰. Planuje się, że programy przedmiotów będą dostosowane do profilu szkół średnich ogólnokształcących i średnich zawodowych. Programy mają zostać opublikowane przed rozpoczęciem roku szkolnego 2020/2021.

Podsumowanie

Program edukacji prawnej co do zasady realizowany jest we wszystkich analizowanych w niniejszym artykule systemach oświatowych państw europejskich. Najczęściej jednak, tak jak w Polsce, nie jest to oddzielny przedmiot nauczania, a treści z dziedziny prawa zintegrowane są z różnymi przedmiotami takimi jak „wychowanie obywatelskie” lub „edukacja obywatelska”. Innym rozwiązaniem jest zastosowanie formuły międzyprzedmiotowej, w której elementy edukacji prawnej pojawiają się w kontekście każdego przedmiotu. Jeżeli jednak w szkolnych programach nauczania pojawia się oddzielny przedmiot o nazwie „edukacja prawna”, to najczęściej jest realizowany w szkołach ogólnokształcących jako przedmiot fakultatywny lub w szkołach średnich zawodowych i technicznych jako przedmiot uzupełniający wiedzę przyszłego absolwenta o prawnych aspektach nauczanego zawodu.

W **Polsce** edukacja prawna jest realizowana w ramach przedmiotu „wiedza o społeczeństwie”, obowiązkowego w klasie 8 szkoły podstawowej, a następnie

-linsegnamento-delleducazione-civica-ai-sensi-dellarticolo-3-della-legge-20-ago-sto-2019-n-92/.

⁴⁰ Scuola secondaria di secondo grado, <https://www.miur.gov.it/scuola-secondaria-di-secondo-grado>.

we wszystkich typach szkół ponadpodstawowych. W **Austrii** edukacja prawna na poziomie szkoły podstawowej i szkoły średniej pierwszego stopnia zintegrowana jest z zagadnieniami omawianymi podczas realizacji przedmiotów takich jak „edukacja obywatelska”, „nauka o społeczeństwie” czy „historia”. Oddzielne przedmioty „ekonomia i prawo” lub „polityka i prawo” są realizowane dopiero na poziomie szkoły średniej drugiego stopnia, ale tylko w szkołach średnich techniczno-zawodowych o profilu administracja, zarządzanie, rolnictwo i leśnictwo. W **Czechach** na poziomie szkoły podstawowej oraz średniej nie ma osobnego przedmiotu dotyczącego edukacji prawnej. Jedynie w nielicznych wąsko profilowanych programach szkół średnich zawodowych i technicznych występuje przedmiot przybliżający aspekty prawne kształconego zawodu. W **Estonii** na poziomie 9-klasowej szkoły podstawowej elementy problematyki prawnej zostały umieszczone w programie przedmiotu „wychowanie obywatelskie”. Niektóre szkoły średnie oferują możliwość wyboru nieobowiązkowego przedmiotu „edukacja prawna”, którego program układany jest przez nauczyciela i uczniów. W **Finlandii** w szkole podstawowej elementy edukacji prawnej zostały umieszczone w programach przedmiotów „historia z nauką o społeczeństwie” oraz „etyka” lub realizowane są w formie kształcenia interdyscyplinarnego. W szkole średniej kształcenie prawne może odbywać się przy wykorzystaniu przedmiotów fakultatywnych. We **Francji** na poziomie szkoły podstawowej i średniej pierwszego stopnia nie jest przewidziany oddzielny przedmiot poświęcony edukacji prawnej. Przedmiot „prawo i najważniejsze wyzwania współczesnego świata” realizowany jest w szkole średniej drugiego stopnia. W **Hiszpanii** nie ma oddzielnego przedmiotu „edukacja prawna” ani na poziomie szkoły podstawowej, ani średniej. Zagadnienia prawne realizowane są w ramach przedmiotów z obszarów humanistyczno-społecznych lub w formie zajęć fakultatywnych. W **Niemczech** w programach nauczania nie jest przewidziany oddzielny przedmiot poświęcony prawu. Jedynie w szkołach średnich o profilu zawodowym często wprowadza się przedmiot, który umożliwia zapoznanie ucznia z aspektami prawnymi konkretnego zawodu, do wykonywania którego przygotowuje szkoła. W **Serbii** ani na poziomie szkoły podstawowej, ani średniej nie jest przewidziany oddzielny przedmiot dotyczący edukacji prawnej. Elementy prawa znajdują się w programie edukacji obywatelskiej. W **Szwecji** elementy zagadnień prawnych mogą być realizowane w formule interdyscyplinarnej w ramach przedmiotów o charakterze społeczno-humanistycznym lub w formie przedmiotów do wyboru. W **Wielkiej Brytanii (Anglii)** treści edukacji prawnej mogą być realizowane jako zagadnienia międzyprzedmiotowe lub w formie odrębnego przedmiotu przygotowującego do profilowych egzaminów kończących poszczególne poziomy edukacyjne szkoły średniej. We **Włoszech** na poziomie szkół początkowych i średnich elementy edukacji prawnej realizowane są w ramach interdyscyplinarnego przedmiotu, którego program obejmuje zagadnienia wychowania obywatelskiego i nauki o konstytucji.

Bibliografia

- Стандарди општих међупредметних компетенција за крај средњег образовања), https://ceo.edu.rs/wp-content/uploads/obrazovni_standardi/Opsti_standardi_postignuca/MEDJUPREDMETNE%20KOMPETENCIJE.pdf.
- Curriculum for the compulsory school, preschool class and school-age educare (revised 2018), <https://www.skolverket.se/getFile?file=3984>.
- Curriculum for the secondary college of business administration, <https://www.abc.berufsbildendeschulen.at/download/1273/Lehrplan-HAK-VO-2004e.pdf>.
- Gümnaasiumi riiklik oppekava, RT I, 14.01.2011, 2; <https://www.riigiteataja.ee/akt/120092011002?leiaKehtiv>.
- Kodanikuhariduse programm, <http://www.minuriik.ee/>.
- Linee guida per l'insegnamento dell'educazione civica, ai sensi dell'articolo 3 della legge 20 agosto 2019, n. 92, <http://www.iccapraiaelimit.edu.it/news/linee-guida-per-linsegnamento-delleducazione-civica-ai-sensi-dellarticolo-3-della-legge-20-agosto-2019-n-92/>.
- National curriculum in England: citizenship programmes of study; <https://www.gov.uk/government/publications/national-curriculum-in-england-citizenship-programmes-of-study>.
- Občanská výchova a základy společenských věd, <https://www.sgo.cz/predmety-obcanska-vychova-a-zaklady-spolecenskych-ved>
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Wiedza o społeczeństwie, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/wiedza-o-spoleczenstwie.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa-1.pdf>.
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa: liceum ogólnokształcące, technikum oraz branżowa szkoła I i II stopnia. Wiedza o społeczeństwie, <https://www.ore.edu.pl/2018/03/podstawa-programowa-ksztalcenia-ogolnego-dla-liceum-technikum-i-branzowej-szkoly-ii-stopnia/>.
- Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání, <https://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/ucebni-dokumenty>

Akty prawne

- Real Decreto 1105/2014, de 26 de diciembre, por el que se establece el currículo básico de la Educación Secundaria Obligatoria y del Bachillerato. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte „BOE” núm. 3, de 3 de enero de 2015 Referencia: BOE-A-2015-37; <https://www.boe.es/buscar/pdf/2015/BOE-A-2015-37-consolidado.pdf>.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 3 kwietnia 2019 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół, Dz.U. poz. 639, ze zm.
- Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2006/962/WE), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&from=EN>.

Zalecenie Rady z 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2018/C 189/01); [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=EN).

Strony internetowe

<https://www.bildungsstandards.berufsbildendeschulen.at/sites/default/files/broschuere/BBS-Bildungsstandards-Broschuere-Wirtschaft-und-Recht-BHS.pdf>.

<http://www.minuriik.ee/>.

<https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1998/19980628>.

<https://www.oph.fi/fi/koulutus-ja-tutkinnot/perusopetus/historia-ja-yhteiskuntanoppi-perusopetuksessa>.

<https://opintopolku.fi/wp/lukio-2/>.

<https://minedu.fi/ammattilinen-koulutus>.

<https://eduscol.education.fr/cid92405/l-emc-dans-classe-dans-ecole-dans-etablissement.html>.

<https://eduscol.education.fr/cid59321/presentation.html#lien0>.

<https://eduscol.education.fr/cid59321/droit-et-grands-enjeux-du-monde-contemporain.html>.

<https://www.bmbf.de/>.

https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/PAO/Pages/Osnovno_obrazovanje.aspx.

<https://www.gradjanske.org/wp-content/uploads/2014/11/050-Gra%C4%91ansko-vaspitanj-VII-OS.pdf>.

http://srednjaskolabrus.edu.rs/pdf77356/skolski_program_2016202077356.pdf.

<https://www.skolverket.se/>.

<https://www.skolverket.se/download/18.4fc05a3f164131a74181062/1535372298215/law-swedish-school.pdf>.

<https://www.teachingcitizenship.org.uk/about-citizenship/citizenship-curriculum>.

<https://www.gov.uk/government/publications/gce-subject-level-conditions-and-requirements-for-law>.

<https://www.miur.gov.it/scuola-secondaria-di-secondo-grado>.